

KARO PATIRČIŲ ESTETIZAVIMAS MARCELIJAUS MARTINAIČIO IR JUDITOS VAIČIŪNAITĖS MEMUARISTIKOJE

THE AESTHETICIZATION OF WAR EXPERIENCES IN MARCELIJUS MARTINAITIS'S AND JUDITA VAIČIŪNAITĖ'S MEMOIRS

Vilma POPOVIENĖ

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas

Antakalnio g. 6, LT-10308 Vilnius

vilma.popoviene@gmail.com

Santrauka

Straipsnyje aptariamas estetizavimas kaip istorinio įprasminimo ir nu-trauminimo strategija. Remiantis vokiečių istoriko ir istoriografijos teoretiko Jørno Rūseno teorinėmis išvalgomis, istorinė sąmonė priklauso nuo praeities, kuri istorinio atsiminimo galia perdirbama į prasmingą ir reikšmingą istoriją. Trauminės praeities patirtys (karas, holokaustas, tremtis) yra beprasmės ir bereikšmės, atveriančios istorinio identiteto žaizdas. Labai svarbu papasakoti (užrašyti) trauminės patirties istoriją ir ją įprasminti integruojant į pasaulio ir savęs supratimo kategorijas. Rūseno teigimu, tą akimirka, kai įvykis gauna „istorinę“ prasmę ir reikšmę, išnyksta jo trauminis pobūdis. Estetizavimas šiuo atveju yra viena iš istorinio įprasminimo strategijų, padedanti įveikti trikdančius trauminių patirčių padarinius. Straipsnyje bandoma atsakyti į klausimus, kodėl karo patirčių įprasminimui Marcelijaus Martinaičio ir Juditos Vaičiūnaitės memuaristikoje pasirinkta estetizavimo strategija ir kaip ši strategija atskleidžiama tekste.

Esminiai žodžiai: *estetizavimas, Jørnas Rūsenas, memuaristika, karo patirtys, strategija.*

Summary

This article discusses aestheticization as a strategy of giving historical meaning to past traumatic experiences, thus leading to detraumatization. The theoretical point of departure is the historiographical work by German theorist Jörn Rüsen. According to him, historical consciousness is a synthesis of past experiences and future expectations; it depends on the past, which through historical remembrance is reworked into a meaningful and significant history. Traumatic experiences like war, Holocaust or exile are pointless and meaningless, opening up historical identity's wounds. It is very important to narrate the story of traumatic past experiences and to integrate it into the categories of meaning and self-understanding. At the moment when the event acquires historical meaning and significance, its traumatic nature disappears. Aestheticization is one of the strategies of ascribing historical meaning, helping to overcome the disturbing consequences of traumatic experiences.

The article aims to answer the questions as to why the aestheticization of their war experiences is chosen as the strategy in the memoirs of Marcelijus Martinaitis and Judita Vaičiūnaitė and how this strategy is disclosed in their texts.

Key words: *aestheticization, Jörn Rüsen, memoirs, war experiences, strategy.*

Įvadas. Istorinio nutrauminimo strategijos

Istorinė sąmonė, pasak vokiečių istoriko ir istoriografijos teoretiko Jörno Rūseno, yra praeities patirčių ir ateities lūkesčių sintezė; ji priklauso nuo praeities, kuri istorinio atsiminimo galia perdirbama į prasmingą ir reikšmingą istoriją. Tuo tarpu tokios trauminės, arba „ribinės“ patirtys kaip karas, holokaustas ar tremtis yra beprasmės ir bereikšmės, suardančios pamatinį laiko tėkmės vaizdinio (praeities, dabarties ir ateities prasmingos vienovės) branduolį ir atveriančios istorinio identiteto žaizdas. Traumuojantys istorijos įvykiai „[...] meta iššūkį pačiai istorinės tikrovės įprasminimo istorinio pasakojimo priemonėmis galimybei“ (Rüsen, 2007, 35). Keldamas klausimą, kaip susidoroti su griauančia tokių įvykių jėga, Rūsenas įveda *istorinio nutrauminimo* sąvoką.

Istorizavimas, jo teigimu, yra visuotinai paplitusi strategija, siekiant įveikti trikdančius trauminių patirčių padarinius. Pasakojant apie tai, kas įvyko, destruktivūs įvykiai integruojami į pasaulio ir savęs supratimą. Istorinis pasakojimas suteikia traumai vietą įvykių laiko grandinėje. Svarbu tai, jog tą akimirką, kai įvykis gauna „istorinę“ prasmę ir reikšmę, išnyksta jo trauminis pobūdis. Psichoanalizėje gerai žinomos tokios atminties procedūros kaip išstūmimas (kitaip tariant, užmarštis) arba perkėlimas (kai iš prisimenamos praeities įvykių dingsta savasis „aš“), kurių paskirtis yra prislopinti traumuojančių praeities patirčių poveikį.

Vis dėlto, pasak istoriko, egzistuoja daugybė kitų galimybių (arba strategijų), kaip praeities patirčių beprasmiškumas ar nerimastingas pobūdis gali būti paverstas istorine prasme, retrospektyviai jas sudabartinant ir įterpiančias į istorinį kontekstą. Tai *anonimizavimas* (konkrečių žmonių kaltė ir atsakomybė perkeliama lemčiai, aplinkybėms, neišvengiamumui), *kategorizavimas* (trauma sutapatinama su suprantamais atsitikimais ir apibūdinama abstrakčiais terminais, pvz., tragedija), *normalizavimas* (trauminiai įvykiai aiškinami remiantis žmogiška prigimtimi, kaip tai, kas visais laikais kartojasi), *moralizavimas* (trauma įgyja žinios, kaip negalima daryti, reikšmę), *teleologizavimas* (slogi praeitis panaudojama kaip pamoka, kuri buvo išmokta iš istorinės patirties; trauma išsisklaido mokymosi procese), *istorinė teorinė refleksija* (laiko provokuojantis lūžis, kurį lemia trauminiai procesai, iškelia abstrakčius teorinius klausimus; atsakymai į juos užpildo istorinės kaitos sampratą), *specializavimasis* (trauminė patirtis išskaidoma į pavienes temas, kurių kiekviena atiduodama atskiram specialistų diskursui, pvz., holokausto studijos) ir *estetizavimas* (trauminės patirtys, parodomos jusliškai ir vaizdžiai, įsilieja į suvokimo kategorijas, kurios atskleidžia pasaulį ir daro jį valdomą).

Šios Rūseno aprašytos istorinio nutrauminimo strategijos dažnai persipina trauminės patirtis atskleidžiančiuose diskursuose, tuo pat metu jos derinamos su jau minėtomis išstūmimo

ar perkėlimo procedūromis, todėl „atsiminimas ir istorija tarsi nuslepia pėdsakus, ir kartais būna labai sunku aptikti griauinančią realybę po glotniu kolektyvinio atsiminimo ir istorinės interpretacijos paviršiumi“ (Rüsen, 2007, 342).

Šio straipsnio tikslas yra plačiau aptarti **estetizavimą** kaip galimą istorinio nutrauminimo ir įprasminimo strategiją, kuomet trauminės praeities patirtys vaizdžiai ir jusliškai įtraukiamos į pasaulio suvokimo kategorijas. Siekiama iš dalies atskirti šią Rüseno vartojamą *estetizavimo* sąvoką nuo tradicinio jos supratimo literatūroje ir kalbėti ne apie estetinę diskurso formą, bet išryškinti tam tikrą atminties, atsiminimo veiksmą, nukreiptą į traumuojančių istorinių įvykių įprasminimą laiko tėkmėje. Analizei pasirinkti Marcelijaus Martinaičio biografiniai užrašai *Mes gyvenome* (2009), taip pat Martinaičio pokalbiai su profesore Viktorija Daujotyte *Sugrįžęs iš gyvenimo* (2013) bei Juditos Vaičiūnaitės memuarinė proza *Mabre viešbutis* (2009). Straipsnyje bandoma atsakyti į klausimus: kodėl karo patirčių įprasminimui pasirinkta estetizavimo strategija ir kaip ši strategija atskleidžiama tekste.

Tekste užfiksuota praeitis

Pirmasis žingsnis, siekiant sumažinti atminties krūvį, – raštinškas trauminių praeities įvykių užfiksavimas. Savo darbų rinktinėje Rüsenas pabrėžia, jog „raštas išlaisvina nuo komunikacinės situacijos betarpiškumo naštos ir sukuria distanciją tarp istorijos kaip turinio ir istorijos kaip komunikacijos formos“ (Rüsen, 2007, 56). Apie praeities patyrimų virsmą tekstais ir šio proceso svarbą Martinaitis taip pat daug svarsto pokalbiuose su Daujotyte. Užrašytas tekstas jam tampa galimybe perrašyti, pakeisti ir galiausiai paleisti praeitį:

[...] atmintis keičia tai, ką prisimename, galiausiai prisimename tai, ką parašome. O kai parašome, tai lyg atsisveikiname. (Martinaitis, 2013, 42)

Arba tekstas išlaisvina, apsaugo nuo išgyventų patyrimų ir suvaldo praeities demonus:

[...] pradėjus nuo ko nors gintis, laisvintis, stipriausia gynybine priemone tampa ne vien ginklas, bet ir tekstas. (Ten pat, 97)

Kita svarbi sąlyga trauminių patirčių istoriniam įprasminimui – laiko distancijos išlaikymas:

[...] reikia daug ką ištylėti, kad prakalbėtum ar sulauktum, kad su kuo pakalbėtum apie ištylėtus dalykus. [...] Dabar atėjo toks laikas – prisiminti. (Ten pat, 54, 55)

Apie tokį „iškalbingą tylėjimą“ užsimenama ir Rūseno darbuose, kur teigiama, jog negatyvi praeities potyrių prasmė arba beprasmybė gali būti atskleista kaip „reprezentacijos riba“ (Rüsen, 2007, 256). Tam, kad būtų atkurtas istoriškai prasmingas žmogaus gyvenimo orientavimas laiko tėkmėje, kad traumuojanti praeities patirtis taptų galima interpretuoti, reikalingas laikas. Vis dėlto tylėjimas tėra laikinas prieglobstis nuo praeities, nes jis neišvengiamai veda į užmarštį. Pasak Rūseno, neišreiškimo pasyvumu baigiasi atsiminimo aktyvumas (Ten pat, 375).

Prancūzų teoretikas Paulis Ricoeuras monografijoje *Atmintis, istorija, užmarštis* (2004), kalbėdamas apie trauminius patirties išgyvenimus, išskiria dvi atminties funkcijas: atminties kaip gydymo ir atminties kaip pareigos (Ricoeur, 2004, 69). Tai tarsi viena kitą pakeičiančios atminties stadijos. Pirmiausia praeitį siekiama įveikti (pasak Ricoeuro, čia svarbus prisiminimas kaip veiksmas (ang. memorization) – pakartoti praeities įvykius ir juos nugalėti). Tuomet tampa svarbu perduoti žinią, gelbėti nuo užmaršties tai, kas įvyko, ką patyrė ne pavieniai žmonės, bet daugybė žmonių. Toks pareigos jausmas ypač ryškus Martinaičio tekstuose:

Jie [prisiminimai] yra liudytojai, atsakinėjant į savo paties ar gyvenimo, kūrybos užduotus klausimus. Šitaip savojo gyvenimo istorija tampa Istorija. (Martinaitis, 2009, 6)

„Gyvenimas yra gražus...“: karas Martinaičio ir Vaičiūnaitės prisiminimuose

Taigi kodėl estetizavimas? Martinaitis labai aiškiai įvardija estetinio praeities įprasminimo savo tekstuose motyvus:

[...] tos baisybės, kada jas parašai, pavaizduoji, nutapai, koku nors būdu išreiški, pasidaro nepavojingos, pasidaro gražu. Iš tiesų lyg suvaldei kokią baisybę, nugalėjai ją. [...] Reikia suvaldyt baisybes, gyvenimo baisybes, atminties baisybes – iš proto išeitum, jeigu visa tai galvoj laikytum. Arba atmintis pati užblokuoja, arba tai koku nors būdu išreiškiama. [...] Man atrodo, kad menas turi tokią paskirtį, reikšmę – ne užslopinti kokius nors išpūdžius, o perkeisti juos, perkoduoti. Tada pasidaro nebaisu. (Martinaitis, 2013, 190; 191)

Savo memuariniuose tekstuose Martinaitis akcentuoja grožio reikšmę karo, skurdo, vargo akivaizdoje, jam tai tarsi amžinas gyvybės ir tikėjimo variklis gyvenimo tamsoje. Net ir realistiškai aprašydamas regėtus karo siaubus, jis pastraipą užbaigia gimtojo kaimo gamtos vaizdais:

Aš vaikas būdamas mačiau, kaip išrengtus, nuogus žmones suverčia į duobes, o paskui vaikšto kraštais ir šaudo į duobes. O duobėj raitosi žmonės... Tokie tie vaizdai: žūtys, lavonai – baisus patyrimas. Bet tai, ką mačiau, man atperka Kalnujų prisiminimas [...]: kaip vėjas per kiemą žole bėga, pieva, kaip debesys bėga nuo Kalnujų... (Ten pat, 189)

Tai, pasak Martinaičio, savotiškas nykimo grožis, kada pamatoma ir išgirstama visa, kas netrukus išnyks. Tai, kas nyksta, rašo jis, išspinduliuoja kažkokią šviesą (Ten pat, 197).

Estetinis praeities įprasminimas Martinaičio tekstuose išsprendžia „dabarties ir atminties dramą“:

Gyvenimas eina į priekį, o kalba – dar ir atgal! Pramuša sąmonėj spragą, ir visas gyvenimas ima tekėti atgal žodžiais, žodžiais ir žodžiais. Todėl kūryba yra ir išsigelbėjimas iš nebūties, gyvenimo išpirkimas, mėginimas kalbėti su dievais ir žmonėmis [...]. (Ten pat, 235)

Kitaip tariant, praeities patirtys turi būti **įžodintos**, kad galėtų prabilti atmintis. Tam pasitarnauja tekstas kaip tarpininkas tarp dabarties tikrovės ir praeities būties, neišvengiamai grimztančios užmarštin.

Karo vaizdai tiek Martinaičio, tiek Vaičiūnaitės memuariniuose tekstuose estetizuojami ir dėl dar vienos svarbios sąlygos: abu rašytojai karą išgyveno vaikystėje, kai maži džiaugsmi, laimės akimirkos, kasdieniai žaidimai užgožė didelį, vaikui nesuvokiamą, tarsi kažkur greta esantį, bet jo negalintį paliesti karo siaubą:

Karštos karo vasaros. Neužmirštami vaikystės žaislai – du pliušiniai mešikiai, geltonas ir mažesnis žydras, minkštas šniukas su odiniu antkakliu ir raudonu liežuviu, beždžionė. Aprengtos mes visada lyg dvinės vienodai. Dėvėjom ir mamos pasiūtus, tamsiai nudažytus sijonėlius iš nebežinau kurio okupanto vėliavos, slapta parduotos kareivio. Taip ir žaidžiam – laimingos po saule. (Vaičiūnaitė, 2009, 12)

Vaikystės pasaulis kur kas tvaresnis, vidinė gyvybinė jėga kur kas stipresnė už griaunamąją karo galią. Vaiko atmintis išsaugo savo tikrojo pasaulio atspindžius, intuityviai atmesdama visą gniuždantį ir grėsmingą išorės balastą:

Juk tuo metu aplink liejosi kraujas, žuvo žmonės, bet liko nepaliesti, neužgniaužti tokie trapūs, rodos, tokie nereikšmingi vaiko pojūčiai, kurie štai vis iškyla ir iškyla po daugelio metų: saulėlydžiai, prieblandos, atšvaitai, kvapai, žolė, gyvuliai, langai, kelias, takai... Visa tai liko atmintyje kaip kokie laimės ženklai. Gal dėl to, kad prieš tuos trapius pojūčius, vaizdus buvo bejėgė viską traiškanti pasaulio galia; geležis, dinamitas, ugnis, ginklai, badas? Tas garsų, spalvų pasaulis yra nesunaikinamas. (Martinaitis, 2009, 29)

Karo grėsmės, mirties, blogio nuojautos paliečia tik per suaugusiųjų (ypač artimųjų, tėvų) reakcijas, nuotaikas, kalbas; vaikui jos pernelyg neapčiuopiamos ir sunkiai suvokiamos:

Žodžius turėjo visa, kas man buvo regima, girdima, paliečiama, užuodžiama, o tas karas buvo kažkas nežinoma, tolima, nematoma. Tik kad jis bus, lyg ir nujaučiau iš suaugusiųjų pasikeitusios kalbos, kažkokio subruzdimo, iš pinigų. (Ten pat, 41)

Karas suprantamas kaip suaugusiųjų žaidimo erdvė, svetima vaikui ir tarsi su juo nesusijusi. Vaikas čia išlieka kaip stebėtojas, taip lyg įgydamas neliečiamumo statusą:

[...] labai ryškiai įsiminė didžiulės oro kautynės, kurias pusdienį stebėjome sugulę ganykloje ir užvertę galvas į labai giedrą dangų, pilną lėktuvų. Vaikišku protu negalvojant apie mirtį, žaizdas, viskas atrodė nepaprastai gražu, ypač tokie lengvi danguje sprogstančių priešlėktuvinių sviedinių debesėliai, parašiotų kupolai, vienas kitą besivaikantys lėktuvai, ilgos dūmų juostos jiems užsidegus, kol po kelių valandų visas dangus apsitraukė dūmais. (Ten pat, 60)

Šioje karo erdvėje paradoksaliai ir šurpiai persipina tikrovės siaubas ir žaislo, žaidimo vaizdiniai (žaisliniai lėktuvėliai – karo lėktuvai, lėlės – sužeistieji ir pan.):

Mama pasiūdavo lėlėms drabužėlių, prisimenu baltus kalėdinius paltukus. Su taip aprengtom lėlėm bėgom per lėktuvų antskrydį į slėptuvę po gretim dideliu namu. Niekada lėlių bėdoj nepalikdavom. Mums dar tebebėgant gatve, nesuskubus į slėptuvę, kažkur mieste sprogo bomba, todėl žmonės, besislepiantys rūsiuose, pamanė, kad mes sužeistieji – lėlių rūbeliai bolavo tamsoj. (Vaičiūnaitė, 2009, 16)

Vaiko „neliečiamumo“ statusą karo akivaizdoje tarsi patvirtina Vaičiūnaitės prisiminimuose naudojamas laikas aprašant su karu susijusius įvykius („dar ne dabar, vėliau“). Toks į kitą plotmę nukreiptas kalbėjimas skamba kaip apsisaugojimas, čia „aš“ – dar

vaikas, jis nedalyvauja, nežino, jam negali nieko nutikti, jis lieka įvykių užribyje:

Aš dar nieko nežinau apie Vilijampolės gete sudegintus ir sušaudytus žydų vaikus, apie nuo šalčio ir bado mirusius mažuosius tremtinius, apie gyvulinius vagonus ir ledo tyrus, apie žudynes, kančias, kurios užgriuvo Lietuvą, apie pažeminimą, kurio ji neišvengs. Aš dabar su savo sesute Dalia ir mama svečiuose pas ponus Mikalauskus. Mes abi vienodom žydrom suknytėm jaukiai susiraičiusios ant sofos žiūrim kiną apie baimę. (Ten pat, 19)

Taip pat čia svarbų vaidmenį atlieka ir laiko distancijos išlaikymas. Laikas sušvelnina, nugludina, nutolina praeities potyrius, leisdamas atminčiai selektyviai atkurti praėjusius įvykius. Prisiminimai rašomi praeities įvykiams ir anuometinei tikrovei suteikiant jau dabarties laiko turinį ir prasmę.

Išvados

Istorinis estetiškas praeities įprasminimas galimas tik išlaikius tam tikrą laiko distanciją ir užfiksavus prisiminimus tekste, t.y. patirtis (ypač trauminė) reikalauja „išstylėjimo“, kad būtų įmanoma ją interpretuoti, perkoduoti ir tokiu būdu įveikti. Martinaičio žodžiais tariant, turi tapti kitas „prieš žodžius, kuriuos parašai“ (Martinaitis, 2013, 96).

Estetizavimas, kaip istorinio įprasminimo galimybė, pasitelkiama tiek Martinaičio, tiek Vaičiūnaitės memuariniuose tekstuose; tokiu būdu siekiama išlaisvinti atmintį nuo praeities potyrių, perkeliant juos į kitą – meno – plotmę arba, kitaip tariant, „perkoduojant“. Kitas svarbus momentas – atminties kaip pareigos prieš ateities laiką ir ateities kartas atskleidimas, ypač ryškus Martinaičio tekstuose.

Kalbant apie estetizavimą Martinaičio ir Vaičiūnaitės tekstuose, itin reikšminga sąlyga yra karo ir vaikystės patirčių persipynimas. Juslinės, gaivališkos, pirmapradės vaiko patirtys čia nustelbia baisiausius karo vaizdinius, traumuojančius įvykiai tarsi

nepaliečia vaikiškos sąmonės. Gyvybės, gyvenimo grožis dar stipriau atsiskleidžia mirties ir kančios akivaizdoje.

Literatūra

Daujotytė V., Martinaitis M., 2013, *Sugrįžęs iš gyvenimo: pokalbiai, literatūriniai laišakai*. Vilnius: Alma littera.

Martinaitis M., 2009, *Mes gyvenome: biografiniai užrašai*. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla.

Vaičiūnaitė J., 2009, *Mabre viešbutis: memuarinė proza*. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla.

Ricoeur P., 2004, *Memory, History, Forgetting*. Chicago: University of Chicago Press.

Rūsen J., 2007, *Istorika / Istorikos darbų rinktinė*. Vilnius: Margi raštai.